

BERNÁTH CSILLA

**BALÁZSI JÓZSEF ÁTILA – KISS GÁBOR: JÓKAI-ENCIKLOPÉDIA
SZAVAK, KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA ÉS SZEMÉLYEK, FÖLDRAJZI HELYEK,
TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK BEMUTATÁSA**

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 880 lap
ISBN: 9789634092766

Az elmúlt néhány évtizedben gyakori sajtóvíták tárgya volt a magyar klasszikus irodalom iskolai oktatása. A korábbi megállapodást kikezdő kérdések nemcsak a kötelező olvasmányok listájáról való törlést vetették fel, de még a klasszikusok tanításának szükségességét is megkérdőjelezték. Pedig mindez – számos egyéb káros hatásán kívül – többek között megfosztaná a diákokat az alapvető erkölcsi normák nem prédikációszerű, hanem átélhető megjelenítésétől, ami többek között az irodalomoktatás egyik fontos feladata. Jókai regényei kiváló példákat nyújtanak erre: gondoljunk *A kőszívű ember fiai* mesészerűen fordulatossá regényében a becsületesség, hazaszeretet, önfeláldozás nehezen felejtethető megjelenítésére. (A Jókai-művek jobb megértését szolgálják Adamikné Jászó Anna lapunkban megjelenő tanulmányai, pl.: Adamikné 2021 – itt további szakirodalommal. A szerk.)

A magyar klasszikus irodalom oktatása elleni támadások egyik célpontját éppen Jókai művei képezik azzal a váddal, hogy ezeket a szövegeket nehéz olvasni, azaz megérteni, elsősorban szókincsük miatt. Kétségtelen, hogy ez a szókincs mind bizonyos magyar, mind pedig idegen eredetű elemei miatt okozhat nehézségeket – erre következik néhány példa

Jókai *A kőszívű ember fiai* című, 1869-ben írt regényéből:

1. „A méltóságos adminisztrátor úr csak a bajusza hegyét kunkorígtatta e *kapcáskodó* kérdésre” (19),
„A falakat a *padmalyig* remek festmények takarták” (111),
„Hideg is volt, esős idő, nem is lehet neheztelni azért a kis *papramorgóért*” (158),
„Azalatt köröskörül minden oldalon *lábtókon* megrohanjuk a bástyákat” (451),
2. „Ismét más kirakat fonott *vérték-ből*, láncos *buzogányokból*, mellette száz *alabárd* és magyar *fringiák*” (116).

Az 1. pontban kiemelt szavak a szókincs minden természetes nyelvre jellemző időbeli változásának egyik irányát példázzák, mégpedig egyes szavak használatból való eltűnését. Ez a szókincs egyik rejtett, belső okokból történő változása, amelynek következményeként az eltűnő jelölőt, azaz szót idővel szinonimák válthatják fel, mint a fentiek esetében: *kapcáskodó* – *kötözködő*, *padmaly* – *mennyezet*, *papramorgó* – *pálinka*, *lábtó* – *létra*.

A 2. pont kiemelései különböznek ezektől: e szavak létezése a nyelven kívüli valósághoz kötődik, annak tárgyait és jelenségeit jelölik – itt éppen külön-

böző, régi fegyverekről van szó. Ha ez a valóság változik, az adott jelölők eltűnhetnek, illetve használatuk sajátos kontextusokra korlátozódik. Ellentétben az 1. csoport szavaival itt nem keletkeznek helyettesítő szinonimák, helyettük jelentésmagyarázatra lesz szükség.

Az eddigiekben Jókai szókincséből magyar nyelvi példákat idéztünk. Egy további szempont felvételével a „nehezen érthető” szavakból néhány idegen nyelvi eredetűt választottunk. Ezek a nyelvi elemek megjelenhetnek Jókainál (majdnem) eredeti alakjukban, mint például *citátum* (21), *exorbitáns* (26), *per tangentem* (83), *quodlibet* (108) – ez főleg a latinból származó szavak használatára jellemző (A köszívű).

Ennél sokkal tarkább képet mutatnak Jókainál a német nyelvvel valamilyen kapcsolatban álló szavak. A *köszívű ember fiaiban* előfordulnak eredeti német helyesírás szerinti, nagy kezdőbetűvel írt főnevek: *Polizei-Direktor* (88), *Medizinalrath* (88), *Sanitätswesen* (88), *Konzentrierung* (91), *Scheingefecht* (91). Mellettük viszont számos olyan szót is használ Jókai, amelyek csak nem csekély fejtöréssel vezethetők vissza – ha egyáltalán – német eredetre: „Richard *rajthuzliját* félig kifordítva” (107). A *rajthuzli* népetimológiai képződmény a német *Reithose* szóból.

Egyébként Jókai igen tudatos szóhasználatáról tanuskodik, hogy esetenként maga magyarázza meg a szövegben használt szavakat, mint a *Szegény gazdagok* következő mondatában: „Henriette hazaérkezett a városi kolnából (így hívják magyarul a városi mulatólakot)” (88). De nemcsak ilyen egyszerű, a szövegből szinte „kiszóló” magyarázatokat használ Jókai. A *köszívű ember fiaiban* a számos helyen előforduló *adminiszt-*

rátor szóhoz ezt a megjegyzést fűzi: „Ezen cím alatt: 'administrator' a német Conversations-Lexikonban fog találni csendes, békés egyházi személyt; a magyar Conversations-Lexikon pedig egy mesebeli rém fogalmát jegyzé fel benne” (8). Az utalás első fele megfelel a valóságnak: a német jelentés valóban 'egyházi személy', de a 'mesebeli rém' már a regény gonosz Rideghváry figurájára vonatkoztatható.

Jókai szövegeiben a német eredetű – vagy annak vélt – szavak többféle eredetűek. A *Jókai-enciklopédia* szójegyzékéből válogatva található köztük korabeli, osztrák katonai szakki-fejezések – gyakran eltorzított magyaros formában: *abrikol*; a francia nyelvből származó, de német főnévi igenévvé alakított formák: *absentieren*, *affrichieren*, *agitieren* stb.; alig értelmezhető formák: *átbugzol*, *cindhecli* stb. Szerepel egy – nyilván a félrevezető helyesírás miatt – tévesen német eredetűnek látszó, de valójában francia kifejezés: *Der Kanali infame* – helyesen: *Le canaille infame*.

Mielőtt a szorosán vett nyelvi kérdésekről áttérnénk Jókai szövegeinek bizonyos tartalmi vonatkozásaira, vessünk egy pillantást Jókai grammatikájára is! Az idegen – főleg német – hatás itt is észrevehető, mint a következő példákban a személyes névmás felesleges használatával:

„Ne sóhajtson Ön, Marie” (A köszívű 12),
„Várjon ön” (És mégis 1: 100).

Mára elavult magyar igeidőket és igemódokat is találunk, amelyeknek néme-lyike szintén németes hatást mutat:

„Beállíték hozzájuk” (És mégis 2: 7),
„Meg voltak híva az ünnepélyeken részt venni” (És mégis 2: 76),

„A szertartás megtartatott” (És mégis 1: 320),
 „A főispán sokat fog tehetni önért” (És mégis 1: 258).

Mindezek a formák azonban a magyar anyanyelvi kompetenciával rendelkezők számára nem jelenthetnek megértési problémát.

Mint említettük, a nyelvi nehézségeken kívül Jókai olvasásánál tartalmi problémák is jelentkezhetnek, amelyek a műveltség körébe tartoznak. Itt a görög-római klasszikus ismeretekről, a mitológiában való valamiféle járatosságról, a Biblia ismeretéről és hasonlókról van szó, amely műveltségi elemek a 19. századi oktatásban még általánosan szerepet játszottak, ma már sajnos nem. És ami talán a legfeltűnőbb: a történelem – sőt: a magyar történelem – ismeretének alacsony színvonala is eléggé általános-sá vált.

Az eredetileg feltett kérdés tehát az, hogy milyen megoldási lehetőségek kínálkoznak arra, hogy közelebb vigyük az olvasóhoz Jókait – és persze az egész régebbi magyar szépirodalmat?

Egy megoldási kísérlet bizonyosan elfogadhatatlan: az eredeti szöveg megcsonkítása, kigyomlálása. Példa lehet erre a 2008-ban megjelent „újramesélt” *Az arany ember, A kőszívű ember fiai* és más regények esete. Itt egy már jóval korábban létező kiadói technikáról, az ismert regények leegyszerűsített szöveggel való, úgynevezett ifjúsági kiadásának utánzásáról van szó.

Az igazi megoldás csakis az eredeti szöveg megtartásán alapulhat, amely mellé segítő apparátust mellékelnek, például lábjegyzetek formájában. A magyar könyvkiadás már régóta szolgál erre jó példákkal, gondoljunk az Akkord

Kiadó Talentum vagy az Európa Kiadó diákkönyvtárának lábjegyzetekkel ellátott sorozataira! Bár a lábjegyzet nagyon olvasóbarát megoldásnak tűnik, néha azonban – eltúlzott mennyiségű alkalmazásával – feszegeti a határokat. A lábjegyzeten kívül alkalmazott, másik segítség a kötet végéhez illesztett magyarázó függelék lehet. Ilyeneket Jókai egyes műveinek kiadásában is találhatunk a legkülönbözőbb címek alatt: „Idegen és ritka szavak magyarázata” (Fekete 407–30), „Jegyzet-szótár” (A kőszívű 607–24), (Egy magyar 499–510, Kárpáthy 465–78), „Szómagyarázatok” (És mégis 1: 381–92, 2: 361–71), „Tárgyi magyarázatok”, illetve „Szavak és nevek magyarázata” (Rab 463–70, 471–502). A legutóbbi cím már kísérletet tesz arra, hogy megkülönböztesse a lexikai és az enciklopédikus magyarázatokat. Azonban bármennyire is haladás a lábjegyzetek helyett a bőségesebb függelékek alkalmazása, ez a megoldás sem tekinthető – legalábbis a tartalom mennyisége szempontjából – teljesen kielégítőnek.

Az eddig vázolt megoldásokhoz képest a Tinta Könyvkiadó *Jókai-enciklopédiája* merőben újszerű megoldást kínál. Ez a monumentális vállalkozás 28 850 címszavában egyaránt tartalmaz szótár és enciklopédia jellegű anyagokat. A címében szereplő *enciklopédia* általánosan elfogadott jelentése szerint olyan – szakmailag laikus közönségnek szánt – kézikönyv, amely minden tudományág vagy csak egy kiválasztott szakterület teljes tudásanyagát tartalmazza. A *Jókai-enciklopédia* esetében ez a szakterület a Jókai-szövegek összessége, amelyre vonatkozólag az előszó „A Jókai-enciklopédia célja” címmel a következőket fogalmazza meg:

1. megmagyarázza a mai olvasónak a Jókai regényeiben előforduló, ma már nehezen érthető szavakat [...];
2. megadja a regényekben szereplő idegen nyelvi szavak, kifejezések, mondatok magyar fordítását [...];
3. ismereteket közöl a Jókai-művekben szereplő személyekről;
4. röviden bemutatja a leírt történelmi eseményekhez kapcsolódó szavakat, fogalmakat;
5. tájékoztatást nyújt egy-egy földrajzi helyről [...] (18).

A Tinta Könyvkiadó a fentiekben megjelölt lexikai és enciklopédikus anyagot bár egységes ábécérendbe sorolva, de technikailag többféle módon kezeli. A Jókai által használt, már nehezen érthető magyar szavakat egynyelvű értelmező szótárra jellemző szócikkben magyarázza: *negédeskedik* '1. mesterként finomkodik 2. büszkélkedik'.

Az idegen nyelvi szavakat kétnyelvű szótár szócikként kezeli, megjelölve az eredeti nyelvet, a szakterületi besorolást stb: *a tempo* (ol) 'kellő időben (vívási műszó)'.

A *Jókai-enciklopédia* által figyelembe vett idegen nyelveknek az előszóban közölt listája igen imponáns: görög, latin, héber, német, angol, francia, olasz, török, szlovák (7–10), továbbá „egyéb európai nyelvek” megjelöléssel: cigány, finn, holland, jiddis, lengyel, portugál, román, svéd (10–1). Európán kívüli nyelvekként szerepelnek: amhara, arab, grúz, hindi, japán, maláj, mongol, perzsa, szanszkrit, tatár, tibeti (11–2).

A nem csupán szavakat, hanem enciklopédikus ismereteket magyarázó szócikkek tárgya – nagyszámú tulajdonnév formájában – a történelmi személyek, irodalmi, mitológiai és bibliai alakok, va-

lamint irodalmi művek és sajtótermékek címe és valóságos vagy költött földrajzi helyek leírása. Ezek a szócikkek különösen olvasmányossá s a konkrét kereséstől függetlenül is szórakoztatóvá teszik a *Jókai-enciklopédiát*.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a Tinta Könyvkiadó *Jókai-enciklopédiája* gazdag anyaga és gondos szerkesztése révén igen kiváló kézikönyv, amelynek helye van nemcsak a tanulók, hanem az érdeklődő és olvasni szerető felnőttek könyvespolcán is.

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2021. Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés. *Magyar Nyelvőr* 145. 135–58. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.134>
- Adamikné Jászó Anna 2022. A véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években. *Magyar Nyelvőr* 146. 308–31.
- Jókai Mór 1955. *A kőszívű ember fiai*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1955. *Fekete gyémántok*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Egy magyar nábob*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Kárpáthy Zoltán*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Rab Ráby*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1965. *Eppur si muove. És mégis mozog a föld*. 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1923. *Szegény gazdagok*. 1–2. Franklin Társulat. Budapest.

Bernáth Csilla

ny. adjunktus, az MTA Szótári
Munkabizottságának tagja
Szegedi Tudományegyetem Német
Nyelvészeti Tanszék
E-mail: csbernath@gmail.com